УДК 94(477): 323.2 (497.2)
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.9

Чупрій Леонід Васильович,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної філософії та управління
факультету соціально-гуманітарних технологій та менеджменту
Державного податкового університету
orcid.org/0000-0001-7221-5703
chupriy2006@ukr.net

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ВИДАТНИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ТА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДІВ

В статті аналізуються основні етапи життя та діяльності М. Драгоманова, який здійснив значний внесок у розвиток історії, культурології, політології, соціології. Відзначається, що дослідник проводив активну просвітницьку роботу на українських територіях в умовах панування російського царату, пропагуючи вітчизняну історію та культуру, відтак змушений був емігрувати. Підкреслюється, що й за кордоном М. Драгоманов продовжував українську справу, зокрема був одним із засновників Женевського гуртка, який безцензурно надрукував 112 назв українських книг і брошур, зокрема «Кобзар», «Переднє слово до «Громади», твори П. Куліша, І. Білика, П. Мирного, інших. Вказується, що М. Драгоманов також активно надсилав дописи в західні видання, де публікував статті про Україну, знайомлячи світ із «забутою» країною в центрі Європи та – головне – доводячи її соборність. М. Драгоманов багато зробив для творення української політичної нації, для розробки стратегії на майбутнє української держави. Акцентується увага на тому, що досить плідним для М. Драгоманова був болгарський період його життя. Останній вніс неоцінений внесок у розвиток болгарської освіти і науки, у виховання студентства. Підкреслюється, що М. Драгоманов активно популяризував українську та болгарську культуру і критикував русофільство. М. Драгоманов підготував майбутніх корифеїв болгарської етнології й компаративістики – Івана Шишманова, Михайла Арнаудова. Зазначається, що в останні роки свого життя український науковець досліджував слов'янські версії сюжетів про царя Едіпа і Костянтина Великого, створення світу, народні євангельські апокрифи, довівши до досконалості свій порівняльно-історичний типологічний науковий метод; розбудував наукову україністику в Софійському університеті, що зараз носить ім'я Св. Климента Охридського.

Ключові слова: М. Драгоманов, просвітництво, болгарська етнологія й компаративістика, Софійський університет, народна бібліотека Софії.

Chupriy Leonid,
Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Philosophy and Management
Faculty of Social and Humanitarian Technologies and Management
State Tax University
orcid.org/0000-0001-7221-5703
chupriy2006@ukr.net

MYKHAILO DRAGHOMANOV – AN OUTSTANDING EDUCATOR OF THE UKRAINIAN AND BULGARIAN NATIONS

The article analyzes the main stages of the life and activity of M. Drahomanov, who made a significant contribution to the development of history, cultural studies, political science, and sociology. It is noted that the researcher carried out active educational work in the Ukrainian territories under the rule of the Russian tsar, promoting national history and culture, so he was forced to emigrate. It is emphasized that M. Drahomanov continued the Ukrainian cause abroad, in particular, he was one of the founders of the Geneva Circle, which uncensoredly printed 112 titles of Ukrainian books and brochures, including "T. Shevchenko's Kobzar", "Preface to the "Community", works by P. Kulish, I. Bilyk, P. Myrny, others. It is indicated that M. Drahomanov also actively wrote articles in Western publications, where he published articles about Ukraine, introducing the world to the "forgotten" country in

the center of Europe and – most importantly – proving its universality. M. Drahomanov did a lot for the creation of the Ukrainian political nation, for the development of a strategy for the future of the Ukrainian state. Attention is focused on the fact that the Bulgarian period of his life was quite fruitful for M. Drahomanov. The latter made an invaluable contribution to the development of Bulgarian education and science, to the education of students. It is emphasized that M. Drahomanov actively popularized Ukrainian and Bulgarian culture and criticized Russophilism. M. Drahomanov trained the future luminaries of Bulgarian ethnology and comparative studies – Ivan Shishmanov and Mykhailo Arnaudov. It is noted that in the last years of his life, the Ukrainian scientist researched the Slavic versions of the stories about King Oedipus and Constantine the Great, the creation of the world, folk gospel apocrypha, perfecting his comparative-historical typological scientific method; developed scientific Ukrainian studies at Sofia University, which now bears the name of St. Klyment Ohridsky.

Key words*:* M. Drahomanov, enlightenment, Bulgarian ethnology and comparative studies, Sofia University, National Library of Sofia.

Михайло Петрович Драгоманов – український політичний та культурний діяч, видатний просвітитель українського та болгарського народів. Він вніс значний внесок в розвиток української історії, філології, культурології, політології, соціології. Як філолог він досліджував народну творчість українського, болгарського народів, як історик – формування української нації, козацькі національно-визвольні змагання, їх значення для українського державотворення. Дослідник активно використовував порівняльний та компаративний метод, який широко застосовується в сучасній культурології і етносоціології. М. Драгоманов також активно застосовує історико-порівняльний метод при здійсненні своїх геополітичних досліджень, зокрема при аналізі міжетнічних взаємодій в Російській імперії та на Сході Європи. Дослідник виховав цілу плеяду видатних учнів які в подальшому розвивали і популяризували українську культуру. Серед найбільш відомих слід насамперед згадати І. Франка та Л. Українку. Він був активним борцем за права і свободи українського народу, за що і переслідувався російською імперською владою. Український дослідник був прихильником ідей прогресивного розвитку людства, в основі якого лежать наукові дослідження та філософія. Зокрема мислитель зазначав: «Головним двигуном соціального руху є економічний прогрес, світськи вільна наука і філософія» (Драгоманов, 1892, с. 204).

Наукову діяльність М. Драгоманова, можна поділити на три ключові періоди: 1) перший – київський період (1865–1876 рр.) коли мислитель писав свої праці під тиском царської цензури; 2) другий період – еміграція, женевський гурток (від 1876 р. до кінця 80-х) коли вчений міг вільно публікувати свої твори та займався просвітницькою роботою; 3) третій період – від 1889 р. і до смерті влітку 1895 р. («болгарська пора»), коли Драгоманов займався освітянською роботою та переосмислив деякі свої ключові ідеї.

Коротко згадаємо життєвий шлях мислителя. М. Драгоманов народився на Полтавщині у родині дворян, які прищепили своїм дітям любов до української мови та українських традицій. Першу освіту М. Драгоманов здобув у Полтавській гімназії, де глибоко цікавився минулим українського народу. З 1859 р. М. Драгоманов навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету імені Св. Володимира, де також цікавився гуманітарними та історичними науками. Молодий дослідник формувався під впливом ідей історика О. Строніна, латиніста К. Полевича. Значний вплив на науковий розвиток М. Драгоманова мала також творчість філософа С. Ґоґоцького й інших професорів університету, ідеї провідних європейських дослідників О. Конта, Ґ. Спенсера, П.-Ж. Прудона.

Під час навчання в університеті молодий вчений проявляв себе тільки з кращої сторони, крім наукової займався також громадською та просвітницькою роботою. Він прагнув у той складний час нести свої знання в народ, викладаючи у недільній школі на Подолі, а пізніше у Тимчасовій педагогічній школі. Після отримання університетської освіти М. Драгоманов працює в Другій київській гімназії. Пізніше молодий науковець М. Драгоманов захищає дві дисертації із римської історії – першої на право читання лекцій («Імператор Тиберій») та другої магістерської («Питання про історичне значення Римської імперії П. К. Тацит» (Драгоманов, 1869, с. 286). Цікавість до громадської роботи у 1863 р. приводить його до київської «Громади», яка здійснює активну просвітницьку

роботу. Невдовзі його як перспективного науковця запрошують до Київського університету імені Св. Володимира, де з 1864 р. він працював приват-доцентом, а з 1870 р. – доцентом університету. Час від часу Михайло Петрович здійснює закордонні поїздки, зокрема він працював у місцевих архівах у Берліні, Гейдельберзі, Римі, Відні, Флоренції та ін.

М. Драгоманов був активним учасником Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та київської «Старої громади». Але з 1875 року Російська імперія почала боротися з «малоросійським сепаратизмом», який на думку імперських чиновників поширював шкідливі для імперії демократичні та соціалістичні ідеї. У 1875 році М. Драгоманов був звільнений з університету за політичну неблагонадійність і наступного року змушений був емігрувати до Швейцарії.

Як відзначає літературознавець Володимир Міяковський у своїй статті «Звільнення Драгоманова з Київського університету», М. Драгоманов зумів виїхати у 1876-му році із «тюрми народів» в останній момент, оскільки невдовзі царським наказом було закрито Південно-Західне відділення Географічного товариства, а Драгоманову було заборонено жити в столиці імперії та в українській губернії. Було наказано також не видавати українському просвітителю закордонного паспорту. Відтак якби він затримався хоча б на пару місяців його б уже не випустили за межі країни і найімовірніше б заарештували. А 18 (30) травня 1876 р. був виданий Емський указ, де заборонялося видавництво книг українською мовою, популяризація української культура та окремим пунктом прописувалося, що потрібно вислати з українських територій під таємний нагляд М. Драгоманова і П. Чубинського, які активно підтримували ідеї гетьманського управління Україною. За цим указом було також закрито «Громаду», ліквідовано київський відділ Російського географічного товариства, заборонено друк газети «Киевский телеграф», тобто царат робив все для того щоб знищити українську національну культуру та національну самосвідомість.

Після виїзду з України М. Драгоманов продовжував українську справу і насамперед прагнув видавати українські книги. Хоча у Відні австрійська влада заборонила видавати твори, в яких популяризуються соціал-демократичні ідеї, відтак М. Драгоманов змушений був переїхати в Женеву, де були більш ліберальні закони. У Женеві були видані такі його брошури як «Внутрішнє рабство та війна за визволення» «До чого довоювалися?» та «Турки внутрішні та зовнішні». Так у «Внутрішньому рабстві та війні за визволення» український просвітитель оприлюднив програму-мінімум політичних реформ у самодержавній Росії, яка б сприяла покращення політичного становища різних соціальних і етнічних груп в тому числі й українців. Звичайно ці твори були заборонені у Російській імперії. М. Драгоманов не тільки видавав українські брошури та книги а й вів активну популяризаторську роботу. Так 30 травня (11 червня) 1878 р. на Міжнародному літературному конгресі у Парижі Михайло Драгоманов розкритикував Емський указ, підкресливши самобутність української культури, яку так прагнув заборонити царський уряд. Драгоманов також акцентував увагу на важливості поширення за кордоном літературних творів відомих українських діячів зокрема І. Котляревського, Т. Шевченка інших. Його доповідь була схвально прийнята делегатами конгресу. Навіть Карл Маркс, якого так любили більшовики, був присутній на цьому зібранні і дуже позитивно відреагував на доповідь Драгоманова, особливо відзначивши місце, де згадувався Тарас Шевченко як справжній син українського народу та видатний народний поет. До речі в значній мірі саме під впливом М. Драгоманова. К. Маркс почав називати Російську імперію «в'язницею народів».

Здійснюючи просвітницьку роботу, М. П. Драгоманова разом з українським соціологом С. Подолинським у другій половині 1880-х рр. створили Женевський гурток, який довгий час був центром української думки, зокрема при підтримці гуртка видавалася газета «Киевский телеграф», заборонена в Російській імперії та громадсько-політичне видання «Громада»(вийшло п'ять його томів).

В роботі Женевського гуртка брали активну участь такі відомі українські діячі як О. Терлецький, М. Зібер, М. Ковалевський, Я. Шульгин, А. Ляхоцький, М. Павлик. Період перебування у Швейцарії був досить плідним, тут М. Драгоманов безцензурно надрукував 112 назв книг і брошур. Так у 1878 р. за сприяння «Громади» був виданий мініатюрний «Кобзар» Т. Шевченка накладом тисяча примірників, передмову

до якого підготував Ф. Вовк та А. Ляхоцький. В цьому ж році було видане «Переднє слово до «Громади», де М. Драгоманов представив програму своїх політичних поглядів щодо розбудови української державності, хоча на той час він і не вірив в її самостійність і перебував на федеративних позиціях. Проте він завжди виступав за трансформацію політичної системи імперської Росії, за надання більших прав і свобод мешканцям імперії та етнічним меншинам імперії. І. Лисяк-Рудницький визнав «Переднє слово до «Громади» Драгоманова першою українською політичною програмою, переломом у розвитку новітньої української політичної думки. Драгоманов був також публікатором української літератури, забороненої Емським указом у Росії – творів Т. Шевченка, П. Куліша, І. Білика, роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного, фольклористичних студій та популярних брошур українською мовою. У 1884 році М. Драгоманов видав «Досвіт української політико-соціальної програми» де запропонував проєкт конституції для Росії.

Україна завжди була в центрі уваги видатного просвітителя. М. Драгоманов багато зробив для об'єднання Галичини й Закарпаття з іншими регіонами України, навіть перемістив, як пишуть сучасні історики, центр східнослов'янського політичного руху – того майбутнього, що мав виникнути – в Україну. В західних виданнях учений публікував статті про Україну, знайомлячи світ із «забутою» країною в центрі Європи та – головне – доводячи її соборність. М. Драгоманов багато зробив для творення української політичної нації, для розробки стратегії на майбутнє української держави (Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В., 2014, с. 49). Як політолог він пропонував визначати характер національності певних територій за більшістю їх сільського населення, – і це вело тоді до визнання українськими Кубані, частини Слобожанщини, Берестейщини, Холмщини й Підляшшя, всіх Клинів, деяких земель сучасних Румунії, Придністров'я.

Дуже плідним для М. Драгоманова був саме болгарський період його життя. Враховуючи його значні заслуги в сфері розвитку історичної науки, дослідження української культури, популяризації ідей слов'янської єдності, болгарський філолог Олександр Теодоров-Балан у 1889 р. запросив М. Драгоманова до Софійського університету очолити кафедру історії. Як ми знаємо, на той час Болгарія звільнилася від турецького поневолення і нагальною була потреба у підготовці освіченої болгарської молоді. На той час в університеті функціонував тільки один історико-філологічний факультет, на якому викладало чотири професори і три приват-доценти. І долучення до їх числа М. Драгоманова було дуже важливим, оскільки національних кадрів тоді катастрофічно не вистачало. Пізніше О. Теодоров-Балан стає ректорам Софійського університету і дуже позитивно відгукується про М. Драгоманова, який був викладачем від Бога і якого дуже полюбили студенти. Свої курси він відкладав болгарською мовою. Слід зазначити, що М. Драгоманов знав п'ять мов. Він говорив :«Я позволю собі сказати.., що з 20–25 рр. свого життя читаю на 5 новоєвропейських мовах, окрім слов'янських.., «кохаюсь» більше усего в літературі, як і взагалі культурі й політиці англійській, і готовий дожити до віку зовсім без книг російських, окрім спеціальних мого фаху!.. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 українофілів ледве 2–3 читали європейські книжки, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українських писателів не знає ні одної європейської мови» (Драгоманов, 1970, с. 64).

В своїх статтях М. Драгоманов пише, що головною причиною його переїзду в Болгарію було не матеріальні проблеми, а насамперед можливість займатися улюбленою роботою, тобто написанням статей та учительством, відтак він став професором вищої школи в Софії. М. Драгоманов пише у своїй «Відповіді на привітання з нагоди його 30-тиліття літературно-наукової діяльності», що він особливо вдячний землякам, які йому допомагають та Галичині з Болгарією. (Драгоманов, 2001, с. 253). Слід зазначити, що святкування 30-тиліття літературно- наукової діяльності М. Драгоманова пройшло на високому рівні. Українського мислителя і просвітителя привітали понад 50 науковців з різних країн світу. В болгарському журналі « Бѣлгарскі Преглядѣ» у 1895 році була надрукована стаття з нагоди його 30-ти літнього ювілею літературно-наукової діяльності (Драгоманов, 2001, с. 264).

Проте й в Софії російські можновладці не залишали в спокої М. Драгоманова. Росія за результатами війни 1877–1878 рр. встановила

Тимчасове російське управління в Болгарії і намагалася домогтися депортації українського просвітителя. Але керівництво болгарського князівства відмовлялося це робити, бо вклад М. Драгоманова у розвиток болгарської освіти та науки був дуже значним. Крім викладання М. Драгоманов також проводив етнографічні експедиції і цікавився болгарським фольклором та місцевою етнографією. Пізніше за підтримки Болгарської Академії наук була видана перша редакція «Збірки народних казок, науки та літератури».

Вплив Драгоманова на соціально-політичні процеси в Україні та країнах Східної Європи був дуже великим. Він активно популяризував українську та болгарську культуру і критикував русофільство. М. Драгоманов підготував майбутніх корифеїв болгарської етнології й компаративістики – Івана Шишманова, Михайла Арнаудова. В останні роки свого життя він досліджував слов'янські версії сюжетів про царя Едіпа і Костянтина Великого, створення світу, народні євангельські апокрифи, довівши до досконалості свій порівняльно-історичний типологічний науковий метод; розбудував наукову україністику в Софійському університеті, що зараз носить ім'я Св. Климента Охридського.

Українському просвітителю декілька разів пропонували болгарське громадянство, але він відмовлявся оскільки жив надією повернення на таку улюблену ним мальовничу Україну. На жаль, йому не судилося повернутися на рідні землі, він помер у Болгарії, яка стала для нього другою домівкою.

В його некролозі було зазначено, що у 1895 році в Болгарії помер М. Драгоманов, який відіграв видатну роль в Росії, Австрії та країнах Східної Європи. Він був провідником русинської радикальної партії в Австрії і одним із найбільш запеклих ворогів старорусинів, саме за його допомогою русофільство припинило своє існування в Галичині. В Болгарії він також розгорнув активну антиросійську діяльність, що призвело до падіння популярності росіян в Болгарії при регентстві Стамбулова в Софії. Росія в той час подавала рекламації проти Болгарії, за те що вона захищала російських опозиціонерів та нігілістів (Повідомлення гамбурзького кореспондента про смерть М. Драгоманова, 1895, арк. 46).

В болгарській пресі було багато спогадів про М. Драгоманова. Так в болгарських газетах «Млада Бьлгарія» та «Прогрес» були опубліковані некролог та біографія останнього, де висвітлювалися основні етапи його життєвого шляху, відзначався його внесок в просвітницьку та наукову діяльність, у боротьбу з російським деспотизмом. Зокрема зазначається, що він вніс значний внесок у розвиток Софійського університету та зокрема кафедри історії в Вищій школі і був взірцем для професорського складу і улюбленим викладачем для студентства (Некролог М. Драгоманову, надрукований у газеті «Прогрес», 1895, арк. 2).

Дуже сумували з приводу його смерті студенти Софійського університету. Студент третього історичного курсу Ілля Димитров писав у своїй надгробній промові, що М. Драгоманов найдостойніший вчений Болгарії, він хоч і чужинець, але полюбив Болгарію як другий рідний край і останні свої роки присвятив духовному і моральному піднесенні Болгарії і просвітницькій діяльності, він виховав не одне покоління студентів, прищеплюючи їм любов до науки та до рідного краю. Він був активним просвітителем України, відкриваючи недільні і вечірні школи, а потім в Болгарії він також продовжував свою просвітительську діяльність, зайнявши кафедру історії у Софійській Вищій школі (Драгоманов, 2001, с. 176). Студент К. Пастухов у своїй прощальній промові наголосив на тому, що М. Драгоманов був нещадним борцем з російським самодержавством та деспотизмом. Він підкреслив, що Російська імперія душила всю свободу і знищувала всі вольності на своїй території тому М. Драгоманов змушений був емігрувати і зупинився у дружній для нього Болгарії, де він й прожив останні свої роки. Але він був активним борцем і революціонером і коли російське самодержавство буде знищене, то одним із головних діячів який активно наближав його загибель був саме М. Драгоманов. Останній вніс неоцінений внесок у розвиток болгарської освіти і науки, у виховання студентства. Зокрема він дуже багато зробив для впорядкування Народної бібліотеки, яка була доступна для студентів і всіх бажаючих мешканців Софії. (Надгробка промова студента К. Пастухова від імені слухачів Вищої школи, 1895, с. 193).

Список використаних джерел:

1. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л.В. (2014). Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 48–53.
2. Драгоманов М. (1892). Текст і редакція. Народ. Львів. № 1. С. 204–216.
3. Драгоманов М. (1869). Вопрос об историческом значений Римской империи и Тацит. Киев: Киевские университетские известия. С. 286–287.
4. Драгоманов М. П. (1970). Літературно публіцистичні праці : у 2-х т. / редкол. : О. І. Дей [та ін.]. К.: Наук. думка, Т. 1. С. 64–65.
5. Драгоманов М. (2001). Документи і матеріали. 1841–1994 / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. Львів. 733 с.
6. Надгробка промова студента К. Пастухова від імені слухачів Вищої школи (1895). Народ. Львів. № 12. 15 червня. С. 193.
7. Некролог М. Драгоманову, надрукований у газеті «Прогрес» (1895). Прогрес (Софія). 21 черв. ЦДІА України у Львові, Ф. 663, Оп. 2, Спр. 103, Арк. 2-4.
8. Повідомлення гамбурзького кореспондента про смерть М. Драгоманова (1895). ЦДІА у Львові. Ф 663. Оп. 2, Спр. 94. Арк. 46.

References:

1. Hai-Nyzhnyk P. P.,Chuprii L.V. (2014). Natsionalni interecy, natsionalni tsinnocti ta natsionalni tsili yak ctrukturoformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky [National interests, national values and national goals as structuring factors of national security policy]. Hileia: naukovyi visnyk. Vyp. 84 (№ 5), C. 48–53 [in Ukrainian].
2. Drahomanov M. (1892). Tekst i redaktsiia [Text and editing]. Narod. Lviv. № 1. S. 204–216 [in Ukrainian].
3. Drahomanov M. (1869). Vopros ob ystorycheskom znachenyi Rymskoi ymperyy y Tatsyt [Question about the historical meanings of the Roman Empire and Tacitus]. Kyev: Kyevskye unyversytetskye yzvestyia. S. 286–287 [in Ukrainian].
4. Drahomanov M. P. (1970). Literaturno publitsystychni pratsi: u 2-kh t. / redkol.: O. I. Dei [Literary journalistic works]. K.: Nauk. dumka, T. 1. S. 64–65 [in Ukrainian].
5. Drahomanov M. (2001). Dokumenty i materialy. 1841–1994 / uporiad. H. Bolotova, I. Butych, N. Hrabova, O. Kupchynskyi [Documents and materials. 1841–1994]. Lviv. 733 s. [in Ukrainian].
6. Nadhrobka promova studenta K. Pastukhova vid imeni slukhachiv Vyshchoi shkoly (1895) [Tombstone speech of student K. Pastukhov on behalf of students of the Higher School]. Narod. Lviv. № 12. 15 chervnia. S. 193 [in Ukrainian].
7. Nekroloh M. Drahomanovu, nadrukovanyi u hazeti “Prohres” (1895) [Obituary of M. Drahomanov, published in the newspaper “Progress”]. Prohres (Sofiia). 21 cherv. TsDIA Ukrainy u Lvovi, F. 663, Op. 2, Spr. 103, Ark. 2–4 [in Ukrainian].
8. Povidomlennia hamburzkoho korespondenta pro smert M. Drahomanova (1895) [Report of the Hamburg correspondent about the death of M. Drahomanov]. TsDIA u Lvovi. F 663. Op. 2, Spr. 94. Ark. 46 [in Ukrainian].